

واکاوی وضعیت کارآفرینی پایدار در سیاست‌های کلان و بخشی کشاورزی جمهوری اسلامی ایران

*پگاه مریدسادات^۱، عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری^۲، مهدی پورطاهری^۳، حسین شعبانعلی فمی^۴

۱- استادیار، گروه جغرافیا و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

۲- استاد، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۳- دانشیار، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۴- دانشیار، گروه توسعه کشاورزی، دانشکده اقتصاد و توسعه کشاورزی، پردیس کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

حکیده

تاریخ دریافت: ۱۶ مهر ۱۳۹۵

تاریخ پذیرش: ۱۵ بهمن ۱۳۹۵

در حال حاضر با توجه به چالش‌های مختلف توسعه پایدار کشاورزی، مانند رقابتی شدن بازار، توسعه فناوری‌های جدید و حفظ محیط‌زیست، توسعه پایدار کارآفرینی در بخش کشاورزی، به عنوان راهبردی اثربخش برای دستیابی به توسعه پایدار کشاورزی مطرح شده است. بدین منظور، اتخاذ سیاست‌های مناسب در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی ضروری است. هدف مقاله حاضر واکاوی وضعیت ابعاد و مؤلفه‌های پشتیبان کارآفرینی پایدار در سیاست‌های کلان و بخشی کشاورزی جمهوری اسلامی ایران است. واکاوی سیاست‌ها با روش تحلیل محتوا و اولویت‌بندی برنامه‌های توسعه با مدل تصمیم‌گیری مجموع وزنی سلسله‌مراتبی (HAW) و روش وزن‌دهی آنتروپی شانون انجام شد. نتایج نشان می‌دهد اصطلاح کارآفرینی، از برنامه دوم توسعه در اسناد سیاستی کشور استفاده شده است؛ ولی اصطلاح کارآفرینی پایدار هنوز به کار نرفته است و یک رویکرد جامع و یکپارچه در راستای کارآفرینی پایدار در اسناد وجود ندارد؛ چنانکه بعد زیست‌محیطی در بیشتر اسناد اهمیت بسیار کمی داشته است. لذا شایسته است در راستای وارد نمودن اندیشه کارآفرینی پایدار به نظام سیاستگذاری کشور اقدام شود. به لحاظ امکان ورود اندیشه پایداری و کارآفرینی در اسناد سیاستی کشور و همچنین وجود واحدهای ثبت مبین کارآفرینی پایدار متأثر از این امر، سیاست‌های کلان ملی شامل قانون اساسی، سند چشم‌انداز و سیاست‌های آن و سیاست‌های برنامه‌های توسعه، ممانعتی برای ورود اندیشه کارآفرینی پایدار ندارند. از نظر اهمیت مقوله‌های عام مبین کارآفرینی پایدار و وزن آنها در سیاست‌های کشاورزی برنامه‌های توسعه پنج‌ساله، برنامه دوم در اولویت و سپس برنامه‌های اول، پنجم، چهارم و سوم قرار در اولویت داشتند.

کلیدواژه‌ها:

کارآفرینی پایدار، کشاورزی، سیاست، تحلیل محتوا

مقدمه

این چالش‌ها و تحقق توسعه پایدار کشاورزی، اتخاذ سیاست‌های مناسب و در چارچوب راهبردی اثربخش است (FAO, 2012; Rog-pretty, 1998; Jalal, & Boyd, 2008; 2008; pretty, 1998). در این راستا توسعه کارآفرینی پایدار کشاورزی، به عنوان راهبرد کلیدی برای حل چالش‌های توسعه پایدار کشاورزی و حفاظت از تمامیت و سلامت فرهنگی، اکولوژیکی و یافتن راه‌هایی برای ایجاد سود اقتصادی مطرح شده است (Carreón, Faber, Jorna, & Haren, 2010; Campbell & Barrett, 2008; McElwee, 2006; Sharifzadeh et al., 2009, 2010; Rokneddin Eftekhari, & Sojasi Qedari, 2010). بر ضرورت اتخاذ سیاست‌های اثربخش جهت تحقق کارآفرینی پایدار کشاورزی (Bygrave & Zacharakis, 2011; Kelley, Bosma, & Amorós, 2010; Didehvar, 2010; Rokneddin Eftekhari & Sojasi Qedari, 2010) و در نتیجه توسعه پایدار کشاورزی تأکید شده است.

نظر به اهمیت بخش کشاورزی در اقتصاد ایران، با سهم ۱۰/۳

اتخاذ سیاست‌های رشد محور در چارچوب نظریه نوسازی بخش کشاورزی، شکست این سیاست‌ها و در نتیجه شکست بازار، موجب بروز آسیب‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی و تأکید بر لزوم توسعه پایدار کشاورزی گردید (Birner & Resnik, 2005; pretty, 1998). از طرفی بروز تحولاتی چون جهانی شدن، آزادسازی تجارت و رقابتی شدن بازار در سطح داخلی و بین‌المللی، ضرورت تحقیق و توسعه و نوآوری و تغییر الگوی مصرف و ذائقه مصرف کنندگان، توسعه پایدار کشاورزی را با چالش‌های مختلفی نظیر تأمین امنیت و سلامت غذایی، اشتغال، سودآوری و درآمد، توسعه فناوری و رویه‌های پایدار، توانمندسازی کشاورزان، بازاریابی و حفظ منابع و محیط‌زیست روبه‌رو نموده است (Fischer Boel, 2006; Didehvar, 2010; Sharifza-deh, Arabioun, Yadollahi Farsi, & Razavi, 2009). لازمه پاسخ به

* نویسنده مسئول:

دکتر پگاه مریدسادات

نشانی: تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده علوم زمین، گروه جغرافیای انسانی.

تلفن: ۷۶۱۴۱۹۱ (۹۲۱) ۹۸+

پست الکترونیکی: p_moridsadat@sbu.ac.ir

توجه به ابعاد و مؤلفه‌های کارآفرینی پایدار چگونه بوده است؟
(۳) اولویت و روند میزان توجه به ابعاد کارآفرینی پایدار در دوره‌های مختلف برنامه‌ریزی جمهوری اسلامی ایران چگونه بوده است؟

مروری بر ادبیات موضوع

مطابق نظریه‌های سنتی اقتصاد رفاه و محیط‌زیست، شکست بازار و شکست سیاست‌های رشدگرایانه توسعه، علت بروز ناپایداری‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی بوده است. با وجود این و براساس ادبیات کارآفرینی، این شکست، منبع ایجاد فرصت‌هایی برای رسیدن به سودآوری و ریشه اصلی فعالیت‌های کارآفرینانه‌ای است که به طور همزمان رفتارهای اقتصادی تخریب کننده محیط‌زیست را کاهش داده و موجب بهبود محیط‌زیست و تحقق اهداف اجتماعی می‌شوند (Schaltegger & Wagner, 2011; York & Venkataraman, 2010). این فرصت‌ها شامل ایجاد کسب‌وکارهای پایدار یا پایدار نمودن کسب‌وکارهای موجود، توسعه محصولات و خدمات جدید، پذیرش یا ایجاد فناوری‌های پایدار، ارتقای کارایی سازمان‌های موجود، روش‌های نوین بازاریابی و شکل‌دهی مجدد رویه‌ها و مدل‌های موجود کسب‌وکار و در واقع زمینه ظهور مدلی از کارآفرینی به نام کارآفرینی پایدار می‌باشند که پا را فراتر از موفقیت در بازار نهاده و بر ایجاد تغییرات اجتماعی، نهادی، قانونی و وضعیت بازار تأکید می‌نماید و همزمان ارزش‌های اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی خلق می‌کند (Schaltegger & Wagner, 2011; Cohen & Winn, 2007).

در این چارچوب، توسعه پایدار کارآفرینی در بخش کشاورزی، از طریق توانمندسازی ذی‌نفعان و ظرفیت‌سازی محیطی به ایجاد اشتغال مفید، پایدار و مولد، توسعه نوآوری‌های تأثیرگذار در عرصه اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی و افزایش ثروت و رفاه منجر شده و دستیابی به توسعه پایدار کشاورزی را تسهیل می‌کند (Pacheco, Dean, & Payne, 2010; Cohen & Winn, 2007; Rokneddin Eftekhari & Sojasi Qedari, 2010). توسعه کارآفرینی پایدار به طور عام و در بخش کشاورزی به طور خاص در گرو وجود زمینه مساعد است (Spence, Ben Boubaker Gherib, & On-doua Biwolé, 2010; Schaltegger & Wagner, 2011; Pacheco et al., 2010). رویکرد رفتاری و نظریه تلفیقی کارآفرینی مبین مؤلفه‌های متعدد زمینه‌سازی مساعد کارآفرینانه می‌باشند. طبق این نظریه، کارآفرینی فرایندی پیچیده، چندبعدی و پویاست که در آن بروز رفتار و فعالیت‌های کارآفرینانه، شدیداً متأثر از عوامل متعدد محیطی است که در اسناد مختلف، در قالب مدل‌های چندبعدی معرفی شده‌اند (Ahmadpour Dariani, 2004; Eskandari, 2006).

در این چارچوب، بر اتخاذ سیاست‌های مناسب برای ایجاد یا بهبود عوامل زمینه‌ساز توسعه کارآفرینی و کارآفرینی پایدار تأکید شده است و مطالعات مختلفی به شناخت و تبیین این سیاست‌ها پرداخته‌اند (Isenberg, 2011; Bygrave & Zachara, 2011; Kelley et al., 2010; Stevenson & lundstrom, 2007; kis, 2011).

درصدی در تولید ناخالص داخلی و ۲۰/۹ درصدی در اشتغال بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۲۰۱۲) و جایگاه آن در تأمین درآمد، بهبود کیفیت زندگی و رفاه کشاورزان و روستاییان، امنیت و سلامت غذایی جامعه، استقلال و خوداتکایی کشور، توسعه پایدار کشاورزی از یک سو و همچنین چالش‌های توسعه پایدار این بخش در کشور، نظیر تهدید، تخریب و آلودگی منابع پایه و بهره‌برداری بی‌رویه، خرد شدن اراضی، بهره‌وری اندک منابع، بالا بودن مخاطره فعالیت‌های کشاورزی، روند نزولی سرمایه‌گذاری و اشتغال، کمبود دانش و آگاهی، نبود پوشش همه‌جانبه بیمه، ضایعات زیاد محصولات کشاورزی، کمبود زیرساخت‌ها و ناکارآمدی بازار و بازاریابی از سوی دیگر که از گذشته تاکنون مطرح بوده است (Motiee, Rezvani, Faraji, & Khajeh Shahkoochi, 2010; Agricultural Planning Economic and Rural Development Research Institute, 2010; Management and Planning Organization, 2006)، ضرورت ایجاد تحول در بخش کشاورزی کشور، برای هدایت آن در مسیر توسعه پایدار غیرقابل انکار است.

در این چارچوب مبتنی بر تحولات اندیشه و عمل توسعه، اتخاذ رویکردی کارآفرینانه برای توسعه پایدار کشاورزی کشور می‌تواند حرکت در این مسیر را تسهیل و تسریع نماید. این امر مبین ضرورت توجه به توسعه پایدار کارآفرینی در بخش کشاورزی و در نتیجه سیاستگذاری مناسب و اثربخش برای رفع این چالش‌ها و هماهنگ شدن با تغییر و تحولات همه‌جانبه و روزافزون امروزین در عرصه‌های خارجی و داخلی است.

در این میان لازمه اتخاذ رویکردی جدید در سیاستگذاری‌های توسعه کشاورزی کشور، تناسب و انطباق آن با اصول و مبانی پذیرفته شده نظام حکمرانی و چشم‌اندازها و سیاست‌های کلان توسعه‌ای کشور و به عبارتی پشتیبانی قوانین و سیاست‌های کلان مملکتی از رویکرد جدید است. از سوی دیگر میزان همسویی سیاست‌های بخشی پیشین اتخاذ شده برای توسعه کشاورزی کشور با موازین، ابعاد و مؤلفه‌های رویکرد جدید، می‌تواند در صورت همسویی، پیش‌برنده و تسهیل‌گر و در صورت ناهماهنگی، به دلیل نیاز به تغییرات بنیادی، بازدارنده و یا کندکننده روند اتخاذ رویکرد جدید باشد.

از این رو هدف مقاله حاضر بر پایه واکاوی وضعیت کارآفرینی پایدار در محتوای سیاست‌های توسعه کشاورزی در اسناد سیاستی کلان و بخشی جمهوری اسلامی ایران، به لحاظ پشتیبان بودن و میزان همسویی این سیاست‌ها با ابعاد و مؤلفه‌های مطرح شده برای کارآفرینی پایدار، استوار گردید. در این راستا مقاله حاضر به دنبال پاسخگویی به پرسش‌های زیر بوده است:

(۱) وضعیت اسناد سیاستی بالادستی ایران از نظر توجه به ابعاد و مؤلفه‌های کارآفرینی پایدار چگونه است؟

(۲) وضعیت سیاست‌های بخش کشاورزی در ایران، از نظر

شامل تدوین راهبرد ملی کارآفرینی، بهبود فضای قانونی، ارتقای آموزش کارآفرینی و توسعه مهارت‌ها، تسهیل تبادل فناوری و نوآوری، ارتقای دسترسی به منابع مالی و توسعه آگاهی و شبکه‌ها و اهداف و اقدامات متناظر بر آنها را ارائه نموده است.

اتحادیه اروپا، به منظور تأمین سرمایه و افزایش سطح تولیدات کشاورزی و حفظ محیط‌زیست، سیاست‌های مشترک کشاورزی (CAP)^۲ را برای کشورهای عضو، از جمله تأمین مالی، تسهیلات و فناوری، آموزش‌های حرفه‌ای برای افراد کارآفرین به ویژه جوانان، پرداخت‌های حمایتی برای پذیرش شیوه‌های کشاورزی پایدار، افزایش بهره‌وری و توسعه نوآوری‌ها ارائه نموده است.

سجاسی‌قیداری (۲۰۰۸)، مؤلفه‌هایی در چهار بعد اقتصادی، اجتماعی، محیطی و نهادی را در توسعه پایدار کارآفرینی کشاورزی مؤثر یافت.

دانایی‌فر و همکاران (۲۰۰۷)، در قالب سه بعد شناختی، هنجاری و تنظیمی، الگویی متشکل از نه مؤلفه از جمله تأسیس مراکز حمایت مالی، تسهیلات و کمک‌های مالی و غیرمالی، آموزش و بسترسازی فرهنگی و اقدامات سیاستی مرتبط با آنها را ارائه نموده‌اند.

دیده‌ور (۲۰۱۰)، مؤلفه‌های حمایت‌های سازمانی، اسناد بالادستی، دسترسی به منابع، ابزار و امکانات فیزیکی، محیط اقتصادی مناسب، دسترسی به بازار و مهارت‌های بازاریابی، آموزش، هدایت و مشاوره، محیط اکولوژیک کشاورزی و منابع طبیعی را برای نهادینه‌سازی کارآفرینی در بخش کشاورزی کشور، مؤثر یافت.

مطابق نتایج مطالعه **داوری (۲۰۱۱)**، ترویج و آموزش کارآفرینی، کمک مالی به کارآفرینان، خدمات پشتیبانی و خدمات فنی و مدیریتی، توسعه شرکت‌های کوچک و حمایت از گروه‌های هدف، زمینه‌های اصلی مداخله‌گری‌های دولت برای توسعه کارآفرینی هستند.

مبنتی بر مطالعه گسترده، روی هم‌گذاری و تجزیه و تحلیل ادبیات سیاست‌گذاری توسعه، کشاورزی و کارآفرینی پایدار، ابعاد، مؤلفه‌ها و معرف‌های سیاستی کارآفرینی پایدار کشاورزی و معرف‌های متناظر بر آنها مطابق **جدول شماره ۱**، شناسایی و دسته‌بندی شدند که در مقاله حاضر مبنای تحلیل محتوا قرار گرفته است.

روش‌شناسی تحقیق

روش پژوهش مورد استفاده در این مقاله، تحلیل محتوا مبتنی بر روندپژوهی بوده است. این شیوه یکی از روش‌های تحقیق علمی کیفی، برای مطالعه ایستارهای موجود در محتوای اسناد سیاست‌ها، از طریق قواعد رمزگذاری و کمی نمودن داده‌ها،

(UNCTAD)

7. Common Agricultural Policy (CAP)

(Didehvar, 2010; Rokneddin Eftekhari & Sojasi Qedari, 2010)

هرتین و همکاران^۱ (۲۰۰۱)، برای ادغام سیاست‌های کارآفرینی و توسعه پایدار در یکدیگر، سیاست‌های کارآفرینی را در قالب سه بعد سیاست‌های دسترسی به بازار، کارآفرینی و نوآوری، در سه بعد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه پایدار تلفیق نمودند. از جمله این سیاست‌ها می‌توان به کاهش هزینه بوروکراسی، تشدید قوانین، تأمین سرمایه، تأمین خدمات لازم برای توسعه تولیدات جدید زیست‌محیطی، دسترسی به خدمات و آموزش، آگاهی از علم و فناوری، تغییر به سمت فناوری‌های نوین پاک، تولید و فراوری نوآوری اکولوژیک، کارایی اکولوژیک و مدیریت زیست‌محیطی اشاره نمود.

بانک جهانی (۲۰۱۲) برای تحقق پایداری در بخش کشاورزی، سیاست‌هایی چند از جمله تجاری و قیمتی، ارتقای سرمایه انسانی، ارتقای تحقیق و توسعه، انتقال فناوری، اصلاح بازار سرمایه و نیروی کار روستایی و تحریک رشد بخش‌های غیر کشاورزی در روستا را مورد تأکید قرار داده است.

در مطالعه استیونسون و لاندستروم^۲ (۲۰۰۷)، طیف وسیعی از سیاست‌های توسعه کارآفرینی در حیطه‌های کلی ترویج و آموزش کارآفرینی، موانع ورود و خروج و حمایت از راه‌اندازی کسب‌وکار، سرمایه‌گذاری بذری و گروه هدف در ۱۳ کشور بریتانیا، هلند، ایالات متحده آمریکا، فنلاند، دانمارک، سوئد، اسپانیا، استرالیا، تایوان، ایرلند، کانادا، نروژ و ایسلند معرفی شده‌اند.

هافمن^۳ (۲۰۰۷)، چارچوبی متشکل از ۲۴ زمینه متفاوت برای سیاست کارآفرینی در حوزه‌های فرصت، سرمایه، توانمندی، مشوق و فرهنگ ارائه نموده که پایه و اساس سیاست کارآفرینی دانمارک است.

اسکات و جنسن^۴ (۲۰۰۸)، در مطالعه‌ای تطبیقی، وضعیت سیاست‌های کارآفرینی در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه، سیاست‌گذاری در مؤلفه‌های تأمین منابع مالی، آموزش، انتقال فناوری، زیرساخت‌های قانونی و تجاری، باز بودن بازار داخلی، زیرساخت‌های فیزیکی، فرصت‌ها و مهارت‌های کارآفرینانه، حقوق مالکیت فکری و حقوق برابر جنسیتی را برای رشد کارآفرینانه مورد بررسی قرار دادند.

در مدل ارائه شده توسط **ثوریک^۵ (۲۰۰۹)** کانال‌های اصلی مداخله‌گری سیاستی دولت برای توسعه کارآفرینی، در پنج جنبه تقاضا، عرضه، درون‌داد، اولویت‌ها و تصمیم‌گیری ارائه شده‌اند.

آنکتاد^۶ (۲۰۱۲)، الگویی متشکل از شش زمینه کلیدی سیاستی

1. Hertin et al.

2. Stevenson & lundstrom

3. Hoffman

4. Schøtt & Jensen

5. Thurik

6. United Nations Conference on Trade and Development

جدول ۱. ابعاد، مولفه‌ها و معرف‌های کارآفرینی پایدار کشاورزی

معرف	مولفه	بُعد	
کارآفرینی / اشتغال زنان / جوانان / گروه‌های محروم؛ توزیع درآمد؛ توسعه / اشتغال منطقه‌ای؛ تعدیل دستمزدها؛ توزیع عادلانه ثروت، درآمد؛	عدالت و برابری	اجتماعی	
توسعه شبکه‌ها / خوشه‌های کسب و کار؛ توسعه شبکه‌های اطلاع‌رسانی؛ مشارکت‌دهی مردم؛ خصوصی‌سازی؛ همکاری فناورانه بین کسب و کارها؛ کاهش دخالت دولت؛	تمرکززدایی و مشارکت		
توسعه نظام مشاوره کسب و کار؛ پرورش ویژگی‌ها / قابلیت‌های (دانش / مهارت / تجربه) کارآفرینانه؛ برقراری ارتباط با کارآفرینان موفق / الگوی نقش؛ ایجاد انگیزه کارآفرینی / خود اشتغالی؛ توسعه فرهنگ و نگرش کارآفرینانه؛ تقدیر از عملکردهای کارآفرینانه؛ تلفیق کارآفرینی در آموزش رسمی / آموزش غیر رسمی؛	دانش، فرهنگ و توانمندسازی		
تامین سلامت و بهداشت محیط زیست / انسان؛ بهبود استانداردهای زندگی؛ رفع تبعیض در تامین اجتماعی؛ ارتقا بیمه؛ دسترسی به آموزش / مشاوره / تجربیات؛	کیفیت زندگی		
توسعه / انتقال نوآوری / فناوری / محصولات پایدار؛ توسعه تحقیقات کشاورزی پایدار؛ بکارگیری روش‌های جدید در ارائه محصولات یا خدمات؛ پیوند خلاقیت و نوآوری با نیازها و فرصت‌های بازار؛ تجاری‌سازی محصول پایدار؛ همکاری پژوهشی صنعت و دانشگاه؛ گسترش / انتقال R&D؛	تحقیق و توسعه		
تعیین استانداردها / مقررات محیط‌زیستی / تولید محصولات؛ بهبود حقوق مالکیت / مالکیت فکری؛ تسهیل قوانین ورود و خروج کسب و کار؛ توسعه مراکز رشد / پارک‌های علم؛ تشکیل اتحادیه‌های کسب و کار؛ ایجاد مراکز توسعه نیروی کار؛	توسعه نهادی		
توسعه زیر ساخت‌های فیزیکی کارآفرینانه؛ توسعه زیرساخت‌های نوآوری (آزمایشگاه و سازمان‌های استاندارد)؛ توسعه منابع مالی / اعتبارات / تسهیلات بانکی / ابرانه برای کارآفرینان؛ توسعه بازار سرمایه بدیل؛ ارائه تسهیلات به کسب و کارهای کوچک؛	سرمایه‌گذاری و توسعه زیرساخت‌ها		
کاهش بیکاری؛ اشتغال‌زایی؛ خلق / شناسایی فرصت‌های جدید اشتغال و درآمد؛ توسعه خوداشتغالی؛ گسترش کسب و کارهای کوچک جدید / کشاورزی پایدار؛	اشتغال		
ایجاد بازار مناسب برای کالاها و خدمات سبز؛ توسعه اطلاعات بازار؛ توسعه صادرات؛ توسعه بازار جدید / بازار بورس / بازار آزاد؛ دسترسی به بازار داخلی / خارجی / جهانی؛ باز بودن بازار داخلی اقتصاد بازار محور؛ معافیت مالیاتی کارآفرینان؛ کاهش مالیات بر درآمد / سود / لارث / ثروت؛ شناسایی سلیقه و تقاضای مصرف‌کنندگان؛	تجارت و بازار		اقتصادی
افزایش تولید محصولات سالم؛ افزایش کارایی اکولوژیکی؛ افزایش بهره‌وری / کارایی؛ ایجاد ارزش افزوده؛ تنوع‌بخشی به فعالیت‌های مزرعه؛ کشاورزی چندکارکردی؛ ...	بهره‌وری و سودآوری		
کاهش تخریب محیط زیست / اثرات محیطی / آلوده‌سازی؛ کاهش استفاده از منابع طبیعی؛ بهبود اکوسیستم؛ کاهش مصرف مواد و انرژی؛	حفاظت و احیاء منابع طبیعی	محیط‌زیستی	
ارزیابی آثار فناوری‌های جدید؛ حسابداری محیط زیست؛ گواهی‌نامه کیفیت؛ مجوز استفاده از منابع تولید؛ برچسب‌گذاری محصولات؛ کاهش پسماندها؛ بازیافت و دفع پسماندها؛	مدیریت، نظارت و ارزیابی محیط‌زیست		

تعاریف نظری و عملیاتی دقیق، ابزار مهمی برای ایجاد مقوله‌ها و واحدهای ثبت معتبر و پایاست. واحد ثبت، واحدی معنی‌دار و قابل رمزگذاری است که پایه و اساس ایجاد مقوله و شمارش بسامدی واحدهاست (Holsti, 1969).

بر این اساس در مقاله حاضر، براساس روش تحلیل محتوا، در ابتدا مبتنی بر ادبیات کاوی توسعه، کشاورزی و کارآفرینی پایدار، چارچوب اولیه ابعاد، مؤلفه‌ها و معرف‌های سیاستی کارآفرینی پایدار کشاورزی، متشکل از سه بعد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی، شامل هفت مؤلفه در بعد اجتماعی، چهار مؤلفه در بعد اقتصادی و دو مؤلفه در بعد زیست‌محیطی و معرف‌های

براساس فراوانی تکرار آنهاست که فراوانی یک کلمه، نماد یا اصطلاح، معرف اهمیت آن است. در روند پژوهی، یافته‌های حاصل از چند منبع با یکدیگر مقایسه می‌شوند (Az-Holsti, 1969; Kia & Darban Astaneh, 2003). تعریف و تحدید اسناد، رمزگذاری اطلاعات محتوا و تعیین قابلیت اعتماد و اعتبار پژوهش، اقدامات اصلی روش تحلیل محتوا هستند. مراحل رمزگذاری شامل تعریف مسأله پژوهش برحسب مقوله‌ها، تعریف واحدهای تحلیل شامل واحدهای ثبت، متن، شمارش و مشخص کردن روش شمارش است. مقوله‌ها فراهم آورنده فضایی هستند که واحدهای ثبت در آن طبقه‌بندی می‌شوند. مرور ادبیات موضوع جهت تعیین

در این چارچوب، ابعاد سه‌گانه، مقوله‌های عام، مؤلفه‌ها، مقوله‌های خاص و معرفه‌ها، واحدهای ثبت می‌باشند. این چارچوب به عنوان معیار معتبر در تحلیل محتوای اسناد مورد استفاده قرار گرفت؛ بنابراین اعتبار تحلیل محتوای انجام شده طبق شیوه تعیین اعتبار متقارن تأیید گردید که در آن اطلاعات تحلیل محتوا با معیارهای متعدد موجود در منابع معتبر مقایسه می‌شود (Holsti, 1969).

در این مقاله، اسناد سیاستی بالادستی اثرگذار بر سیاستگذاری کشاورزی جمهوری اسلامی ایران، شامل قانون اساسی، سند چشم‌انداز، سیاست‌های کلی نظام، سیاست‌های کلی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه و همچنین سیاست‌های کلی بخش کشاورزی در اسناد برنامه‌های اول تا پنجم توسعه مورد تحلیل قرار گرفتند.

در پژوهش حاضر واحد ثبت، عبارت، و واحد متن، جمله بوده و واحد ثبت و شمارش یکسان در نظر گرفته شد. یعنی با مشاهده هر واحد ثبت، آن واحد، شمارش و در تعداد فراوانی واحدها منظور شد. در این تحلیل، واحد ثبت «کارآفرینی» و «کارآفرینی پایدار» به صورت جداگانه مورد شمارش قرار گرفتند. پس از شمارش واحدهای ثبت در اسناد موجود توسط محققان و به منظور تعیین پایایی این تحلیل، اساتید متخصص مجدداً کدگذاری انجام دادند که براساس توافقات موجود بین دو کدگذاری، قابلیت اعتماد ۰/۹۸۷ بوده است.

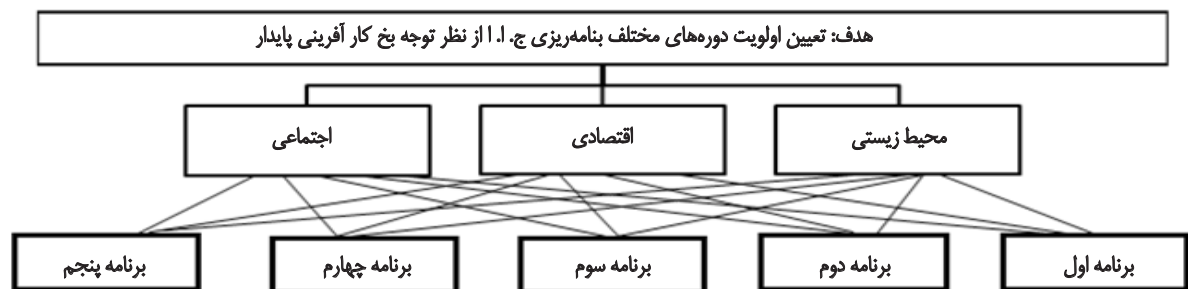
به منظور افزایش توان پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا و برای تعیین اولویت و روند توجه به کارآفرینی پایدار در پنج دوره برنامه‌ریزی جمهوری اسلامی ایران، از مدل تصمیم‌گیری چند شاخصه^۸ مجموع وزنی سلسله‌مراتبی (HAW)^۹، استفاده شد. این مدل‌ها مبنایی برای اولویت‌بندی تعدادی گزینه براساس پارامترهای شاخص هستند. در روش HAW، عوامل و زیرعوامل مؤثر در تصمیم‌گیری به صورت سلسله‌مراتبی بیان می‌شوند (Pourtaheri, 2010). در این مقاله مدلی سه‌سطحی شامل هدف تصمیم‌گیری در سطح اول، شاخص‌های تأثیرگذار بر هدف تصمیم‌گیری در رده دوم و اسناد سیاستی برنامه اول تا پنجم توسعه کشور دربارۀ بخش کشاورزی به عنوان گزینه‌ها، در سطح سوم مورد استفاده قرار گرفت (تصویر شماره ۱).

- 8. Multiple Attribute Decision Making (MADM)
- 9. Hierarchical Additive Weighting Method (HAW)

مربوط به هر یک از آنها تدوین گردید. سپس به منظور بومی‌سازی و تعیین اعتبار آن، این چارچوب برای نظرسنجی در خصوص مناسب بودن ساختاربندی و تناسب ابعاد، مؤلفه‌ها و معرفه‌های سیاستی ارائه شده برای توسعه کارآفرینی پایدار در بخش کشاورزی، در قالب پرسشنامه باز و به منظور حذف، اضافه یا تغییر در ساختار و محتوای آن، در اختیار ۳۰ نفر از خبرگان، شامل اساتید دانشگاه، متخصصان ذی‌ربط در کمیسیون امور زیربنایی مجمع تشخیص مصلحت نظام، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی وزارت جهاد کشاورزی، دفتر حمایت از سرمایه‌گذاری، کارآفرینی و توسعه تجارت وزارت جهاد کشاورزی و معاونت توسعه کارآفرینی و اشتغال وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی قرار داده شد (شایان ذکر است

جدول شماره ۱ مبین بنیان ساختاری چارچوب اولیه ارائه شده، مبتنی بر ادبیات‌کاوی توسط نگارندگان است که البته به منظور جلوگیری از تکرار جدول، به دلیل حجم بودن، در این مقاله چارچوب نهایی پس از اعمال نظر خبرگان ارائه شده است). مبتنی بر نظرات ارائه شده از سوی خبرگان، در صورت اجماع حداقل سه نفر از خبرگان بر یک مورد، تغییرات موردنیاز اعمال گردید. در این خصوص همه خبرگان متفق‌القول ابعاد سه‌گانه را مورد تأیید قرار دادند. هفت نفر از ایشان بر ادغام دو مؤلفه فرهنگ‌سازی و دانش و توانمندی در چارچوب اولیه و در قالب یک مؤلفه دانش، فرهنگ و توانمندسازی تأکید نمودند.

سه نفر حذف شاخص توزیع عادلانه قدرت سیاسی در قالب مؤلفه عدالت و برابری، اضافه نمودن شاخص‌هایی از جمله توسعه خوشه‌های کسب‌وکار، مجوز استفاده از منابع تولید، شناسایی سلیقه و تقاضای مصرف‌کنندگان برای توسعه بازار جدید، به ترتیب تحت مؤلفه‌های تمرکززدایی و مشارکت، مدیریت منابع طبیعی و محیط‌زیست، و تجارت و بازار را لازم دانستند. همچنین چهار نفر پیشنهاد تغییر عبارت برقراری ارتباط با قهرمانان کارآفرینی به برقراری ارتباط با کارآفرینان موفق را ارائه دادند. در نهایت پس از اعمال تغییرات براساس دیدگاه خبرگان، چارچوب نهایی تجربی، متشکل از شش، چهار و دو مؤلفه در ابعاد اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی و واحدهای ثبت تأیید شده برای آنها مطابق **جدول شماره ۱** ارائه گردید. در قالب روش تحلیل محتوا و



تصویر ۱. سلسله مراتب اولویت‌بندی سیاست‌های کشاورزی در برنامه‌های پنج‌ساله

ارجحیت یا اولویت‌بندی گزینه‌ها متناسب با اوزان شاخص‌ها، تابع ۵ مورد استفاده قرار گرفت. در این توابع، m ، تعداد گزینه‌ها و n ، تعداد شاخص‌هاست (Pourtaheri, 2010; Azar 2001).

تابع ۱.

$$P_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^5 a_{ij}}$$

تابع ۲.

$$E_j = -K \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}]; \forall_j \quad K = \frac{1}{\ln(m)}$$

تابع ۳.

$$d_j = 1 - E_j; \forall_j$$

تابع ۴.

$$W_j = \frac{d_j}{\sum_{j=1}^n d_j}$$

تابع ۵.

$$W = W3.W2.1$$

یافته‌ها

در این پژوهش یک چارچوب تجربی کل‌نگر، بومی و معتبر،

در این مدل‌ها، تعیین وزن شاخص‌ها، برای ارزیابی اهمیت هر شاخص نسبت به دیگر شاخص‌ها، بسیار مهم است. انتخاب مدل‌های تصمیم‌گیری و وزن‌دهی مبتنی بر اطلاعات در دسترس است. با توجه به اطلاعات حاصل از تحلیل محتوای انجام شده، از روش وزن‌دهی آنتروپی شانون^{۱۰} استفاده شد. این شیوه براساس پراکندگی مقادیر شاخص‌ها، اوزان مربوط به هر شاخص را حساب می‌کند (Azar, 2001).

در این مقاله، برای اولویت‌بندی برنامه‌ها براساس گام‌های مدل تصمیم‌گیری HAW، در ابتدا ماتریس وضع موجود مشتمل بر پنج سطر (گزینه‌ها) و سه ستون (شاخص‌ها) طراحی شد و مجموع فروانی حاصل از تحلیل محتوای سیاست‌های کشاورزی در اسناد برنامه‌های پنج‌ساله، به ازای هر شاخص، درون سلول‌های مربوطه قرار گرفت. سپس اوزان گزینه‌ها به ازای هر شاخص، از طریق استاندارد کردن ارقام هر ستون با تابع شماره ۱ محاسبه و ماتریس استاندارد حاصله (W3) ترسیم شد. برای محاسبه اوزان شاخص‌ها (W2) با استفاده از روش آنتروپی شانون، پس از ترسیم ماتریس وضع موجود و بهنجارسازی مقادیر آن با تابع شماره ۱، برای محاسبه آنتروپی شاخص زام (Ej)، از تابع شماره ۲ استفاده و سپس میزان عدم‌اطمینان (dj) با تابع شماره ۳ و بالاخره وزن شاخص‌ها در روش آنتروپی با تابع شماره ۴ محاسبه شد. در نهایت به عنوان آخرین گام در مدل HAW، برای تعیین

10. Shannon Entropy

جدول ۲. فراوانی مولفه‌ها و درصد ابعاد کارآفرینی پایدار کشاورزی در اسناد کلان‌سیاستی

عنوان سند	کارآفرینی	فراوانی واحدهای ثبت مولفه‌های کارآفرینی پایدار										درصد فراوانی ابعاد					
		برابری	مشارکت	دانش	زندگی	تحقیق	نهادی	سرمایه	اشتغال	تجارت	بهره‌وری	محیطی	مجموع فراوانی	کارآفرینی	اجتماعی	اقتصادی	محیطی
قانون اساسی	۰	۸	۶	۹	۸	۴	۹	۰	۶	۱	۲	۲	۵۶	۰	۷۸/۶	۱۶/۱	۵/۳
چشم‌انداز	۰	۴	۱	۱	۹	۷	۵	۰	۱	۰	۲	۰	۳۱	۰	۸۷/۱	۹/۷	۳/۲
سیاست‌های چشم‌انداز	۲	۷	۸	۳	۱۱	۷	۹	۲	۶	۵	۲	۲	۶۶	۳	۶۸/۲	۲۲/۷	۶/۱

جدول ۳. فراوانی مولفه‌ها و درصد ابعاد کارآفرینی پایدار کشاورزی در سیاست‌های کلی نظام

عنوان سند (سیاست‌های کلی نظام)	فراوانی واحدهای ثبت مولفه‌های کارآفرینی پایدار															درصد فراوانی ابعاد				
	کارآفرینی	اجتماعی			اقتصادی					محیطی		مجموع فراوانی	کارآفرینی	اجتماعی	اقتصادی	محیطی				
		برابری	مشارکت	دانش	زندگی	تحقیق	نهادی	سرمایه	اشتغال	تجارت	بهره‌وری						حفاظت	مدیریت		
کشاورزی	۰	۰	۲	۲	۷	۳	۳	۳	۶	۴	۶	۲	۱۰	۱	۲	۴۴	۰	۳۸/۶	۵۴/۶	۶/۸
امنیت اقتصادی	۱	۲	۱	۰	۴	۰	۲	۰	۰	۱	۲	۰	۲	۰	۰	۱۳	۷/۷	۶۹/۲	۲۳/۱	۰
منابع آب	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۴	۶	۰	۱۶/۷	۱۶/۷	۶۶/۶
منابع طبیعی	۰	۰	۱	۰	۲	۲	۰	۰	۰	۲	۱	۰	۱	۰	۰	۱۶	۰	۴۳/۷۵	۱۲/۵	۴۳/۷۵
تأمین سرمایه‌گذاری	۱	۰	۴	۱	۰	۱	۴	۷	۱	۹	۶	۰	۶	۰	۰	۳۲	۳/۱	۲۵	۷۱/۹	۰
اشتغال	۲	۰	۱	۰	۵	۱	۳	۳	۴	۷	۳	۴	۳	۳	۴	۳۰	۶/۷	۳۶/۷	۵۶/۶	۰
پیشگیری سوانح طبیعی	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۲	۵	۰	۶۰	۰	۴۰
اصلاح الگوی مصرف	۰	۰	۰	۰	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۳	۰	۵	۳	۷	۲۳	۰	۳۴/۸	۲۱/۷	۴۳/۵
اصل ۳۴	۰	۱	۶	۱	۱	۰	۲	۳	۲	۲	۳	۲	۳	۳	۴	۲۳	۰	۴۷/۸	۵۲/۲	۰

مصلحت‌آمیز پژوهش‌های روستایی

موجودیت هر یک از مقوله‌های خاص و عام کارآفرینی پایدار در این اسناد تعیین شد (جدول شماره ۳، ۴ و ۵).

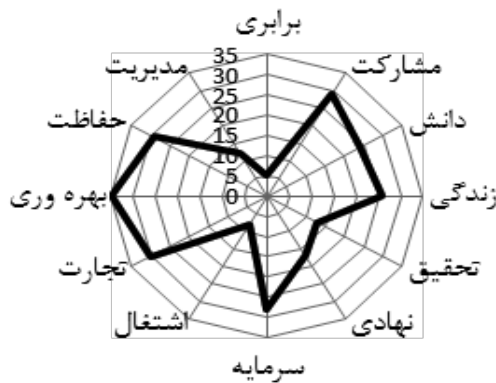
برای تحلیل و ارزیابی وضعیت کارآفرینی پایدار حاصل شد (جدول شماره ۱). با به کارگیری این چارچوب به عنوان معیار معتبر تحلیل محتوا، واحدهای ثبت در اسناد منتخب شمارش، و فراوانی و میزان

جدول ۴. فراوانی مولفه‌ها و درصد ابعاد کارآفرینی پایدار کشاورزی در سیاست‌های کلی برنامه‌ها

سیاست‌های کلی برنامه‌ها	فراوانی واحدهای ثبت مولفه‌های کارآفرینی پایدار														درصد فراوانی ابعاد				
	اجتماعی				اقتصادی				محیطی		مجموع فراوانی	کارآفرینی	اجتماعی	اقتصادی		محیطی			
	برابری	مشارکت	دانش	زندگی	تحقیق	نهادی	سرمایه	اشتغال	تجارت	بهره‌وری							حفاظت	مدیریت	
برنامه دوم	۰	۴	۱	۲	۳	۱	۰	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۰	۲۰	۰	۵۰	۴۵	۵
برنامه سوم	۲	۵	۴	۳	۵	۲	۲	۳	۳	۸	۲	۲	۱	۲	۴۴	۴/۶	۵۰	۳۸/۶	۶/۸
برنامه چهارم	۲	۵	۶	۵	۸	۵	۵	۹	۹	۴	۴	۱	۲	۱	۶۳	۳/۲	۵۴	۳۸	۴/۸
برنامه پنجم	۰	۵	۴	۶	۱۱	۷	۷	۵	۲	۱۱	۷	۱	۰	۶	۶۵	۰	۶۱/۵	۳۷	۱/۵

جدول ۵. فراوانی مولفه‌ها و درصد ابعاد کارآفرینی پایدار کشاورزی در سیاست‌های کشاورزی برنامه‌ها

سیاست‌های کشاورزی برنامه‌ها	فراوانی واحدهای ثبت مولفه‌های کارآفرینی پایدار														درصد فراوانی ابعاد				
	اجتماعی				اقتصادی				محیطی		مجموع فراوانی	کارآفرینی	اجتماعی	اقتصادی		محیطی			
	برابری	مشارکت	دانش	زندگی	تحقیق	نهادی	سرمایه	اشتغال	تجارت	بهره‌وری							حفاظت	مدیریت	
برنامه اول	۰	۹	۱۴	۱۱	۱۱	۱۰	۱۰	۷	۶	۱۸	۱۰	۲	۲	۳	۱۱۳	۰	۵۷/۵	۳۸/۱	۴/۴
برنامه دوم	۱	۵	۱۷	۲۰	۱۶	۷	۱۲	۱۹	۷	۱۴	۱۲	۲	۱۱	۱۶	۱۴۷	۰/۷	۵۲/۴	۳۸/۱	۸/۸
برنامه سوم	۰	۰	۳	۲	۳	۳	۱	۲	۴	۳	۳	۰	۳	۳	۲۵	۰	۴۸	۴۰	۱۲
برنامه چهارم	۰	۰	۶	۲	۵	۲	۲	۴	۰	۴	۰	۴	۱۰	۴	۳۰	۰	۵۰	۳۶/۷	۱۳/۳
برنامه پنجم	۰	۰	۴	۰	۴	۱	۴	۵	۰	۶	۲	۶	۵	۶	۴۵	۰	۲۲/۲	۵۳/۳	۲۴/۵



فصلنامه پژوهش‌های روستایی

تصویر ۳. وضعیت توجه به مولفه‌های کارآفرینی پایدار در سیاست‌های کشاورزی برنامه‌های دوم تا پنجم

سیاست‌های کلی امنیت اقتصادی، تشویق سرمایه‌گذاری و اشتغال، اصطلاح کارآفرینی به ترتیب ۷/۷، ۳/۱ و ۶/۷ درصد واحدهای ثبت را به خود اختصاص داده و فراوانی بعد زیست‌محیطی صفر بوده است. مطابق واکاوی سند سیاست کلی کشاورزی (مصوب ۱۳۸۴ و ابلاغ ۱۳۹۱)، بعد اقتصادی بیشترین (۵۴/۶ درصد) و بعد محیطی (۶/۸ درصد) کمترین توجه را به خود اختصاص داده و کارآفرینی اصلاً مورد توجه قرار نگرفته است.

مطابق جدول شماره ۴، در همه اسناد سیاست‌های کلی برنامه‌ها، بیش از ۵۰ درصد توجه به بعد اجتماعی مبذول شده و بعد محیطی حتی در بهترین وضعیت، در سیاست‌های کلی برنامه سوم، فقط ۶/۸ درصد مورد توجه بوده است. واحد ثبت کارآفرینی در سیاست‌های کلی برنامه‌های سوم و چهارم، در مجموع چهار بار استفاده شده است که با وجود این، در برنامه پنجم مغفول مانده است.

براساس یافته‌های درج شده در جدول شماره ۵، واکاوی محتوای سیاست‌های بخش کشاورزی در اسناد برنامه‌ها نشان می‌دهد واژه کارآفرینی فقط یک بار در برنامه دوم به کار رفته و



فصلنامه پژوهش‌های روستایی

تصویر ۲. وضعیت توجه به مولفه‌های کارآفرینی پایدار در سیاست‌های کلی برنامه‌های دوم تا پنجم

در مجموع، بررسی اسناد سیاستی منتخب نشان داد در قانون اساسی و سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور، به عبارت توسعه پایدار اشاره‌ای نشده است؛ ولی در سیاست‌های کلی سند چشم‌انداز، این عبارت سه بار مطرح گردیده است. همچنین در اسناد سیاست‌های کلی منابع آب (یک بار)، کشاورزی (دو بار) و منابع طبیعی (یک بار) پایداری مورد تأکید قرار گرفته است. به علاوه در سیاست‌های مرتبط با بخش کشاورزی در برنامه‌های پنج‌ساله، توسعه پایدار از برنامه دوم وارد این اسناد شده و در برنامه‌های سوم و پنجم نیز هر کدام یک بار به کار رفته است.

مطابق جدول شماره ۲، واژه کارآفرینی دو بار (سه درصد)، در سیاست‌های مرتبط با بخش کشاورزی در سند سیاست‌های سند چشم‌انداز، تکرار شده است. در سیاست‌های مرتبط با بخش کشاورزی در سند قانون اساسی، ۷۸/۶ درصد به بعد اجتماعی و تنها ۵/۳ درصد به بعد محیطی پرداخته شده است. در سند چشم‌انداز نیز بیش از همه بعد اجتماعی (۸۷/۱ درصد) مورد توجه قرار گرفته است.

مطابق یافته‌های درج شده در جدول شماره ۳، در اسناد

جدول ۶. ماتریس تصمیم‌گیری وضع موجود

مجموعه	اقتصادی	اجتماعی	برنامه
۵	۴۳	۶۵	برنامه ۱
۱۳	۵۶	۷۷	برنامه ۲
۳	۱۰	۱۲	برنامه ۳
۱۴	۱۱	۱۵	برنامه ۴
۱۱	۲۴	۱۰	برنامه ۵
۴۶	۱۲۴	۱۷۹	جمع

فصلنامه پژوهش‌های روستایی

جدول ۷. ماتریس مقادیر استاندارد شده

محیطی	اقتصادی	اجتماعی	
۰/۱۱	۰/۳۰	۰/۳۶	برنامه اول
۰/۲۸	۰/۳۹	۰/۴۳	برنامه دوم
۰/۰۷	۰/۰۷	۰/۰۷	برنامه سوم
۰/۳۰	۰/۰۸	۰/۰۸	برنامه چهارم
۰/۲۴	۰/۱۷	۰/۰۶	برنامه پنجم

جدول ۸. آنتروپی، مقادیر عدم اطمینان و وزن شاخص‌های کارآفرینی پایدار

محیطی	اقتصادی	اجتماعی	
۰/۹۲	۰/۸۸	۰/۸۰	آنتروپی شاخص‌ها (Ej)
۰/۰۸	۰/۱۲	۰/۲۰	مقادیر عدم اطمینان (dj)
۰/۲۰	۰/۳۰	۰/۵۰	وزن شاخص‌ها (Wj)

به مقوله‌های مدیریت و حفاظت محیط‌زیست در سیاست‌های کلی و همچنین برابری و اشتغال در سیاست‌های بخش کشاورزی توجه اندکی مبذول شده است.

به منظور تعیین اولویت و روند توجه به ابعاد مختلف کارآفرینی پایدار در سیاست‌های کشاورزی برنامه‌های توسعه، مبتنی بر روش HAW، ماتریس‌های تصمیم‌گیری وضع موجود شامل سه شاخص در سطر (پایداری اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی) و پنج گزینه در ستون (برنامه‌ها) تشکیل (جدول شماره ۶) و سپس ماتریس استاندارد (W۳) محاسبه شد (جدول شماره ۷).

اوزان محاسبه شده هر شاخص با روش آنتروپی، در جدول شماره ۸ آمده است. مطابق این نتایج، شاخص اجتماعی (۰/۵) بیشترین و شاخص محیطی (۰/۲) کمترین وزن را داشته‌اند.

بر اساس اوزان حاصله، اولویت برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور به لحاظ همسویی با موازین کارآفرینی پایدار تعیین شد. بر این اساس، برنامه دوم از نظر توجه به ابعاد و مؤلفه‌های مختلف کارآفرینی پایدار در بهترین وضعیت قرار داشته و در برنامه سوم کمترین توجه به آن

در سایر برنامه‌ها مورد تأکید نبوده است. از برنامه اول تا چهارم حدود ۵۰ درصد واحدهای ثبت متعلق به بعد اجتماعی بوده و کمترین توجه به بعد محیطی مبذول شده است. در حالی که در برنامه پنجم ۵۳/۳ درصد واحدهای ثبت مربوط به بعد اقتصادی بوده و پس از آن بعد محیطی ۲۴/۵ درصد واحدهای ثبت را به خود اختصاص داده است. از برنامه اول تا پنجم، روند توجه به بعد محیطی فزاینده بوده است. به مؤلفه اشتغال در سیاست‌های بخش کشاورزی برنامه‌های چهارم و پنجم و مؤلفه دانش، فرهنگ و توانمندسازی در برنامه پنجم توجه نشده است.

مطابق یافته‌های جداول ۲ تا ۵، در هیچ یک از اسناد سیاستی عبارت «کارآفرینی پایدار» وجود نداشته است.

وضعیت توجه به مقوله‌های خاص معرف کارآفرینی پایدار در سیاست‌های کلی و بخشی برنامه‌های دوم تا پنجم توسعه، در تصاویر ۲ و ۳ آمده است. مطابق یافته‌های درج شده در این نمودارها، مؤلفه‌های کیفیت زندگی در سیاست‌های کلی و بهره‌وری و سودآوری در سیاست‌های بخشی بیش از همه مورد توجه بوده‌اند.

جدول ۹. درجه ارجحیت برنامه‌ها و وضعیت اولویت آنها

برنامه ۵	برنامه ۴	برنامه ۳	برنامه ۲	برنامه ۱	درجه ارجحیت
۰/۱۲۹	۰/۱۲۴	۰/۰۷۰	۰/۳۸۸	۰/۲۹۲	
برنامه سوم > برنامه چهارم > برنامه پنجم > برنامه اول > برنامه دوم					وضعیت اولویت

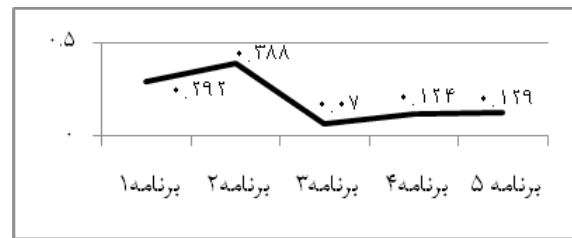
اصل کل‌گرایی و یکپارچگی، کارآفرینی پایدار به صورت یک کل مورد توجه قرار نگرفته است.

۲. ورود اندیشه‌های پایداری و کارآفرینی در اسناد سیاستی کشور حاکی از تطابق آن با اصول اساسی سیاست‌گذاری نظام، (مطرح شده در قانون اساسی) است. در این راستا اندیشه کارآفرینی پایدار، ممانعتی به لحاظ همسویی با قانون اساسی نخواهد داشت؛ لذا ورود این اندیشه کل‌گرا و پویا در اسناد سیاستی امکان‌پذیر خواهد بود. تحلیل محتوای سند قانون اساسی، به لحاظ موجودیت مقوله‌های معرف کارآفرینی پایدار، پشتیبان بودن این سند را تأیید می‌نماید.

۳. براساس واکاوی سند چشم‌انداز بیست‌ساله و همچنین سیاست‌های کلی ابلاغ شده نظام در سند چشم‌انداز (مصوب ۱۳۸۲)، توسعه کارآفرینی یکی از سیاست‌های مورد تأکید در سند چشم‌انداز است؛ ولی به کارآفرینی پایدار اشاره نشده است. طبق نتایج تحلیل سیاست‌های سند چشم‌انداز، علی‌رغم موجودیت مقوله‌های مختلف کارآفرینی پایدار و تأکید بر توسعه کارآفرینی، ناهمسانی اهمیت ابعاد مختلف کارآفرینی پایدار و ضعف توجه به بعد زیست‌محیطی می‌تواند موجب توسعه کارآفرینی در چارچوب دیدگاه کلاسیک و اندیشه رشد‌گرایی شود که رشد اقتصادی، کارآفرینی و اشتغالزایی بدون توجه به حفظ محیط‌زیست و تهی‌سازی منابع را به همراه دارد. این امر در تضاد با پارادایم کل‌گرا و یکپارچه توسعه پایدار بوده و می‌تواند روند دستیابی به کارآفرینی پایدار را کند کند.

۴. سیاست‌های کلی نظام، از سال ۱۳۷۷ و به‌منظور هدایت سیاست‌های بخشی، ابلاغ شده است. در این سیاست‌ها، براساس موضوع اختصاصی هر سند، وضعیت میزان توجه به هر یک از ابعاد، متفاوت است. برای نمونه در اسناد سیاستی منابع آب، منابع طبیعی و اصلاح الگوی مصرف، بعد زیست‌محیطی در اولویت بوده و در سیاست‌های تشویق سرمایه‌گذاری و اشتغال، ضمن تأکید بر کارآفرینی، بر بعد اقتصادی تمرکز شده و بعد زیست‌محیطی کاملاً مغفول مانده است. همچنین در سند سیاست‌های کلی کشاورزی، بعد اقتصادی در اولویت بوده و به بعد زیست‌محیطی توجه کمتری مبذول شده است. بنابراین التزام به مجموعه این اسناد در تدوین سیاست‌های بخشی کشاورزی، زمینه‌ساز توسعه کارآفرینی پایدار کشاورزی بوده و موجبات توسعه سرمایه‌گذاری و اشتغال در بخش کشاورزی با رویکردی کارآفرینانه و همگام با حفظ و مدیریت محیط‌زیست را فراهم می‌آورد. در این راستا به نظر می‌رسد چنانچه کارآفرینی پایدار به عنوان یک سیاست کلان در سیاست‌گذاری کشور مورد توجه قرار گیرد، با توجه به فرابخشی بودن کارآفرینی پایدار، این سند می‌تواند موجبات جهت‌دهی سیاست‌های بخش‌های مختلف در مسیر توسعه پایدار مبتنی بر کارآفرینی را فراهم آورد.

۵. سیاست‌های کلی برنامه‌های پنج‌ساله توسعه کشور، از دیگر اسناد سیاستی بالادستی است که از سال ۱۳۷۲ (برنامه دوم به بعد)،



تصاویر پژوهش‌های سیاستی

تصویر ۴. روند میزان توجه به ابعاد کارآفرینی پایدار در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

مبذول شده است (جدول شماره ۹).

مطابق یافته‌های فوق، وضعیت توجه به ابعاد مختلف کارآفرینی پایدار در برنامه‌های توسعه کشور، از روندی ثابت تبعیت ننموده است؛ به گونه‌ای که روند فزاینده آن تا برنامه دوم، در برنامه سوم کاهش و پس از آن دوباره رو به افزایش نهاده است (تصویر شماره ۴).

بحث و نتیجه‌گیری

طبق نتایج حاصل از واکاوی سیاست‌های مرتبط با توسعه بخش کشاورزی، در اسناد سیاستی بالادستی و بخشی کشور، در مجموع می‌توان گفت:

۱. اندیشه‌های پایداری و کارآفرینی از برنامه دوم توسعه (مصوب ۱۳۷۳/۹/۲۰) در عرصه سیاست‌گذاری کشور وارد شده و تأکید بر آنها در سیاست‌های سند چشم‌انداز، لزوم جهت‌دهی سیاست‌گذاری‌های این دوره در مسیر پایداری و کارآفرینی را روشن ساخته است. در این میان تأکید بر پایداری در سیاست‌های کلی بخش کشاورزی، ضرورت سیاست‌گذاری‌های بخشی در این چارچوب را آشکار نموده و از همین رو در برنامه‌های دوم، سوم و پنجم شاهد اشاره به این مقوله هستیم. با این حال در این سیاست‌ها بر کارآفرینی تأکید نشده است. در مقابل سیاست‌های کلی امنیت اقتصادی، تشویق سرمایه‌گذاری و اشتغال که کارآفرینی در آنها مورد تأکید قرار گرفته است، مقوله پایداری و بعد زیست‌محیطی مورد بی‌توجهی قرار گرفته و تنها به ابعاد اقتصادی و اجتماعی پرداخته شده است.

بر این اساس علی‌رغم ورود اندیشه‌های پایداری و کارآفرینی، به صورت دو مقوله مجزا، اندیشه کارآفرینی پایدار به عنوان ماحصل همپوشانی این دو اندیشه، هنوز در آذهنان سیاست‌گذاران و هیچ یک اسناد سیاستی رسوخ ننموده است. در واقع واحدهای ثبت شمارش شده برای کارآفرینی پایدار در این اسناد، در قالب سیاست‌گذاری‌های به عمل آمده برای توسعه پایدار و توسعه کارآفرینی در بخش کشاورزی مطرح شده‌اند و اگر چه می‌توانند تا حدودی مبین کارآفرینی پایدار در بخش کشاورزی باشند، نبود رویکرد کل‌گرایانه در این چارچوب (به عنوان نمونه) موجب ناهمگنی در طرح آنها در برخی اسناد می‌شود (مانند توجه به پایداری در سیاست‌های کلی کشاورزی و بی‌توجهی به کارآفرینی در همین سند). لذا مبتنی بر

۷. در مطالعه تطبیقی روند توجه به مؤلفه‌های کارآفرینی پایدار، در سیاست‌های کلی و بخش کشاورزی برنامه‌های توسعه، نمی‌توان به الگویی یکسان دست یافت که نشان دهنده تبعیت سیاست‌های بخشی از کلی باشد. نبود تأکید بر کارآفرینی در برنامه‌های سوم و چهارم و روند کاهش مؤلفه‌های سرمایه‌گذاری، دانش، فرهنگ، توانمندسازی و تحقیق و توسعه از مصادیق این امر است.

۸. در مجموع، نتایج حاصل از واکاوی کلیه اسناد سیاستی فوق حاکی از آن است که علی‌رغم ورود تفکر کارآفرینی در این اسناد و قابلیت پشتیبانی آنها از کارآفرینی پایدار، مفهوم نسبتاً جدید «کارآفرینی پایدار» به عنوان یک مفهوم جامع با تعریف مشخص، هنوز در اندیشه سیاستگذاری کشور جایگاهی نیافته و کارآفرینی ذکر شده در اسناد، بیشتر رویکردی کلاسیک بوده و بر بعد اقتصادی تمرکز داشته است. در این راستا توسعه آگاهی و اطلاعات متخصصین و سیاستگذاران نسبت به این مفهوم، برای مثال با برگزاری نشست‌ها و همایش‌ها و آشنایی با تجارب کشورهای پیشرو در این حوزه پیشنهاد می‌شود.

۹. علاوه بر موارد فوق طی فرایند واکاوی اسناد برنامه‌های توسعه مشخص شد هنوز یک چارچوب ساختاری یکسان برای تدوین این برنامه‌ها وجود ندارد و بسته به سلیقه سیاستگذاران، ساختار این اسناد تغییر یافته است که در نتیجه مقایسه تطبیقی این اسناد را مشکل می‌سازد. نبود روند افزایشی مداوم از برنامه اول تا پنجم نیز از این امر تأثیر پذیرفته است. لذا پیشنهاد می‌شود یک الگوی ساختاری یکسان برای تدوین برنامه‌های توسعه ارائه شود تا تمامی دولت‌ها، صرف‌نظر از سلايق خویش، در چارچوب آن اقدام نمایند. در مطالعه ارزیابی راهبردهای بخش کشاورزی در برنامه‌های اول تا چهارم توسعه کشور، نبود چارچوبی واحد در تدوین، تصویب و قانونمند کردن این برنامه‌ها، مورد تأکید قرار گرفته است (Agricultural Planning Economic and Rural Development Research Institute, 2010).

تشکر و قدردانی

مقاله حاضر بخشی از رساله دکتری آقای مهدی پورطاهری در دانشگاه تربیت مدرس است. بدین‌وسیله از حمایت‌های این دانشگاه تشکر می‌کنیم.

به منظور جهت‌دهی به سیاست‌های هر یک از برنامه‌ها، ابلاغ شده و انتظار بر آن بوده برنامه‌های توسعه و سیاست‌های بخشی در جهت تحقق این سیاست‌های کلی تدوین گردند. در این اسناد، کارآفرینی در سیاست‌های کلی برنامه سوم و چهارم مورد اشاره قرار گرفته است؛ ولی در برنامه پنجم حذف شده است. در سیاست‌های کلی برنامه سوم، مقوله اشتغال جایگاه ویژه‌ای داشته است که پس از آن با کاهش توجه روبه‌رو شده است. البته تأکید بر سرمایه‌گذاری، دانش، فرهنگ، توانمندسازی و تحقیق و توسعه، به عنوان تعدادی از شرایط زمینه‌ساز توسعه کارآفرینی پایدار، روندی فزاینده داشته است که از نقاط قوت این سیاست‌هاست.

ضعف نگاه یکپارچه در این اسناد نیز مشهود است و بعد زیست‌محیطی همچنان کم‌اهمیت بوده است و در برنامه پنجم کاهش بسیاری یافته است. از این رو پیشنهاد می‌شود مجمع تشخیص مصلحت نظام در تدوین سیاست‌های برنامه‌های آتی توسعه، با رهیافت کل‌گرا و یکپارچه، به محتوا و چینش شکلی آنها توجه کارشناسی داشته باشد و جایگاه بعد زیست‌محیطی را در این سیاست‌ها ارتقا بخشد. همچنین پیشنهاد می‌شود به منظور جهت‌دهی سیاست‌های بخشی کشاورزی، توسعه کارآفرینی پایدار به صورت ویژه مورد توجه قرار گیرد. **دیده‌ور (۲۰۱۰)** با بررسی سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه، متن بندهای اول، دوم، چهارم و دهم آن را تأییدی بر ضرورت تلاش و سیاستگذاری دولت برای توسعه کارآفرینی و بهبود فضای کسب‌وکار کشاورزی دانسته است.

۶. در اسناد سیاست‌های بخش کشاورزی برنامه‌های توسعه، توجه به بعد زیست‌محیطی روندی فزاینده داشته و در جهت تعادل هر چه بیشتر سه بعد، پیش رفته است؛ به‌طوری‌که علی‌رغم توجه کمتر به بعد زیست‌محیطی در مقایسه با ابعاد اقتصادی و اجتماعی در برنامه‌های اول تا چهارم، در برنامه پنجم این بعد پس از بعد اقتصادی به جایگاه دوم ارتقا یافته است. پیشنهاد ما در این راستا تداوم تلاش برای نیل به روندی رو به تعادل، برای ارائه سیاست‌هایی جامع‌نگر و یکپارچه است. **نادری مهدتی (۲۰۰۶)**، در تحلیل محتوای سیاست‌های کشاورزی برنامه اول تا چهارم توسعه از منظر توسعه پایدار، بر نبود تعادل بین سه بعد پایداری و اهمیت بیشتر بعد اجتماعی در این برنامه‌ها تأکید نمود.

واحد ثبت کارآفرینی فقط در سیاست‌های برنامه دوم مطرح بوده و در برنامه‌های بعدی با اهمال مواجه شده است. نظر به اهمیت انکارناپذیر کارآفرینی به ویژه در اشتغالزایی و پایداری کشاورزی، پیشنهاد می‌شود در جهت توسعه و بهبود وضعیت کارآفرینی پایدار در این بخش، در سیاستگذاری‌ها آینده، سیاستگذاری‌ها خاص با رویکرد جامع صورت پذیرد. این امر می‌تواند تأثیری مثبت بر مواردی چون جذب سرمایه‌گذار و نیروی کار متخصص در بخش، کاهش نرخ مهاجرت روستایی و توسعه روستایی و کشاورزی، افزایش تولید و خوداتکایی داشته باشد.

References

- Agricultural planning economic and rural development research institute. (2010). [Assessing the strategies of agriculture sector in five-year development plans from first to fifth plan (1989-2009), Unpublished research project (Persian)]. Tehran: Agricultural Planning Economic and Rural Development Research Institute.
- Ahmadpour Dariani, M. (2004). [Entrepreneurship: Definitions, theories and models (Persian)]. Tehran: Pardis.
- Azar, A. (2001). [Extending and developing the Shannon entropy for data process in content analysis (Persian)]. *Journal of Humanities*, 11(37-38), 1-18.
- Azkiya, M., & Darban Astaneh, A. (2003). [Applied research methods (Persian)] (Vol. 1). Tehran: Keyhan Publication.
- Birner, R. & Resnick, D. (2005). Policy and politics for smallholder agriculture. In IFPRI, ODI, Imperial College of London (Ed.), *The Future of Small Farms: Proceedings of a Research Workshop, 2005*, (pp. 283-311). London: WYE.
- Bygrave, W. D. & Zacharakis, A. (2011). *Entrepreneurship* (2nd Ed.). Hoboken: John Wiley & Sons.
- Carreón J. R., Faber N. R., Jorna, R. J., & Haren, R. V (2010). A knowledge approach to sustainable agriculture. In M. Behnassi, S. Draggan, S. Yaya (Eds.), *Global Food Insecurity, Rethinking Agricultural and Rural Development Paradigm and Policy*. (pp. 11-20). Berlin: Springer.
- Campbell, T. & Barrett, H. (2008). Increasing entrepreneurship in agriculture in an economically depressed region. *Journal of Extension*, 46(5), Research in Brief, 5RIB2.
- Cohen, B., & Winn, M. I. (2007). Market imperfections, opportunity and sustainable entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 22(1), 29-49. doi: 10.1016/j.jbusvent.2004.12.001.
- Central bank of the Islamic Republic of Iran.(2012). [Economic report and balance sheet of central bank of the I.R.I, year 2009 (Persian)]. Tehran: Central Bank of the Islamic Republic of Iran.
- Danaie Far, H., Frouhi, M., & Salehi, A. (2007). [Improving Entrepreneurship in Iran: An analysis on the role of the government (Persian)]. *Iranian Journal of Trade Studies*, 11(42), 221-262.
- Davari, A. (2011). [Appropriate model for entrepreneurship development by Iran government (Persian)] [PhD. thesis]. Tehran: Allameh Tabataba'i University.
- Didehvar, F. (2010). [Designing the model of institutionalizing agricultural entrepreneurship subsector of greenhouses (Persian)] [PhD. thesis]. Tehran: Tarbiat Modares University.
- Eskandari, F. (2006). [Strategies to develop entrepreneurship into the Iranian higher agricultural education system (Persian)] [PhD. thesis]. Tehran: University of Tehran.
- Fischer Boel, M. (2006). The European model of agriculture: Challenges ahead. Paper presented at *The Meeting of Ministers of Agriculture*, Oulu, Finland, 26 September 2006.
- Food and Agriculture Organization. (2012). *Towards the future we want: End hunger and make the transition to sustainable agricultural and food systems*. Rome: Food and Agriculture Organization.
- Hertin, J., Berkhout, F., Moll, S., & Schepelmann, P. (2001.) *Indicators for monitoring integration of environment and sustainable development in enterprise policy*. SPRU - Science and Technology Policy Research. Brighton: University of Sussex.
- Hoffman, A. N. (2007). A rough guide to entrepreneurship policy. In D. B. Audretsch, I. Grilo, & R. Thurik, (Eds.), *Handbook of Research on Entrepreneurship Policy* (pp. 140-171). London: Edward Elgar.
- Holsti, O. R. (1969). *Content analysis for the social sciences and humanities* [N. Salarzadeh Amiri Persian trans]. Tehran: Allameh Tabataba'i University.
- Isenberg, D. (2011). The entrepreneurship ecosystem strategy as a new paradigm for economic policy: Principal for cultivating entrepreneurship. Massachusetts: Babson Entrepreneurship Ecosystem Project.
- Katsarova, I. (2013). *The common agricultural policy after 2013*. Brussels: European Commission of Agriculture and Rural Development.
- Kelley, D., Bosma, N., & Amorós, J. E. (2010). *Global Entrepreneurship Monitor, 2010 Global Report*. Massachusetts: Babson College, Santiago: Chile Universidad del Desarrollo.
- McElwee, G. (2006). The enterprising farmer: A review of entrepreneurship in agriculture. *Royal Agricultural Society of England Journal*, 167, 66-75.
- Management and Planning Organization. (2006.) [The collection of national development documents in fourth economic, social and cultural development plan of I.R.I. Sectorial development documents, production affairs (Persian)] (Vol. 4). Tehran: Management and Planning Organization.
- Ministry of Agriculture-Jahad. (2008). [National document of developing agriculture and natural resource sector in 4th development Plan (Persian)]. Tehran: Ministry of Agriculture-Jahad.
- Motiee L., S. H., Rezvani, M. R., Faraji S., H. & Khajeh Shahkoobi, A. R. (2010). [Analysis of sustainability of family and rural production cooperative farming systems (Case study: Agh-Ghala township: Golestan Province) (Persian)]. *Iranian Journal of Agricultural Economics and Development Research*, 41(3), 323-333.
- Naderi Mahdei, K. (2006). [Analyzing agricultural development policies for the purpose to formulating appropriate model of agricultural sustainable development policies in Hamadan province (Persian)] [PhD. thesis]. Tehran: University of Tehran.
- Pacheco, D. F., Dean, T. J., & Payne, D. S. (2010). Escaping the green prison: Entrepreneurship and the creation of opportunities for sustainable development. *Journal of Business Venturing*, 25(5), 464-480. doi: 10.1016/j.jbusvent.2009.07.006
- Pourtaheri, M.(2010). *Application of multi-attitude decision making methods in geography*. Tehran: SAMT Publication.
- Pretty, J. N. (1998). Supportive policies and practice for scaling up sustainable agriculture. In N. G. Roling, & M. A. E. Wagemakers, (Eds.), *Facilitating Sustainable Agriculture: Participatory Learning and Adaptive Management in Times of Environmental Uncertainty* (pp. 23-45). London: Cambridge University Press.
- Rogers, P. P., Jalal, K. F. & Boyd, J. A. (2008). *An introduction to sustainable development*. London: Earthscan Publishing.
- Rokneddin Eftekhari, A. & Sojasi Qedari, H. (2010). [Rural development with emphasis on the entrepreneurship (definitions, attitudes and experiments) (Persian)]. Tehran: SAMT Publication.

- Schaltegger, S., & Wagner, M. (2011). Sustainable entrepreneurship and sustainability innovation: categories and interactions. *Business Strategy and the Environment*, 20(4), 222-237. doi: 10.1002/bse.682
- Schött, T. & Jensen, K. W. (2008). The coupling between entrepreneurship and public policy: Tight in developed countries but loose in developing countries. *Estudios de Economía*, 35(2), 195-214. doi: 10.4067/S0718-52862008000200005
- Sharifzadeh, A. Arabiun, A. Yadollahi Farsi, J., & Razavi, S. M. (2009). The role of entrepreneurship in sustainable agriculture development. In J. Yadollahi F. (Ed), *Encyclopedia of Entrepreneurship* (2nd Vol.). (pp. 1480-1488.) Tehran: Encyclopedia Foundation of Iran and Labor and Social Security Institute.
- Sojasi Qeidari, H. (2008). [Study and analysis the factors affected agricultural entrepreneurship development in rural arae, case study: Khodabande Province (Persian)] [MSc. thesis]. Tehran: Tarbiat Modares University.
- Spence, M., Ben Boubaker Gherib, J., & Ondoua Biwolé, V. (2010). Sustainable entrepreneurship: Is entrepreneurial will enough? A north-south comparison. *Journal of Business Ethics*, 99(3), 335-367. doi: 10.1007/s10551-010-0656-1
- Stevenson, I. & lundstrom, A. (2007). Dressing the emperor: The fabric of entrepreneurship policy. In D. B. Audretsch, I. Grilo, & R. Thurik. (Eds.). *Handbook of Research on Entrepreneurship Policy*. (pp. 94-129). London: Edward Elgar.
- Thurik, A. R. (2009). Entreprenomics: Entrepreneurship, economic growth and policy. In Z. Acs, D. B. Audretsch, R. J. Strom (Eds). *Entrepreneurship, Growth and Public Policy* (pp. 219-249). London: Cambridge University Press.
- United nations conference on trade and development. (2012). *Entrepreneurship policy framework and implementation guidance*. New York: United Nation.
- World Bank. (2012). *Inclusive green growth: The pathway to sustainable development*. Washington, D. C.: World Bank.
- York, J. G., & Venkataraman, S. (2010). The entrepreneur-environment nexus: Uncertainty, innovation, and allocation. *Journal of Business Venturing*, 25(5), 449-463. doi: 10.1016/j.jbusvent.2009.07.007